

СМУТОК І ПЛАЧ У ЛЕКСИЦІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА: МЕНТАЛЬНІ МОДЕЛІ Й СТЕРЕОТИПИ ЕМОЦІЙ ЛЮДИНИ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті проаналізовано лексику Києво-Печерського Патерика на предмет відображення в ній погляду людини українського середньовіччя на смуток і плач.

Ключові слова: Києво-Печерський Патерик, лексика смутку та плачу, погляд на печаль і сльози, українське середньовіччя, історія емоцій.

За останню чверть ХХ ст. в західноєвропейській гуманітаристиці, як зазначає Ф. Конт, з'явилася низка праць, у яких розкривається тема емоційного світу (зокрема сліз) соціуму різних регіонів та періодів, починаючи з «класичної давнини» і закінчуючи нашим часом¹. Скарбниця вітчизняних писемних пам'яток, щедрих на відповідний матеріал, створює надійне підґрунтя для того, щоб долучити і східноєвропейську історіографію до перспективного та нового для неї напрямку історико-антропологічних студій – історії почуттів. Для ранніх збережених «нарративів емоцій» чи не найбільш показовим джерелом слід вважати Києво-Печерський Патерик (далі – КПП), який вирізняється своїм обсягом, «багатством культурно-історичного змісту»², а також великою популярністю серед читачів та дослідників. Ці характеристики дають підстави використовувати дану пам'ятку як самодостатнє джерело для реконструкції ціннісних орієнтацій та реальних проявів емоцій, відображення яких знаходимо в його тексті. Першим кроком на цьому шляху була наша розвідка, пов'язана з виявленням та систематизацією обставин печалі та сліз за КПП³. Нинішня стаття присвячена аналізу відповідної лексики в досліджуваній пам'ятці. Це важливо з наступних міркувань.

За словами П. О. Селігея, «про мову доречно говорити як про художнє, образне освоєння дійсності»⁴. Мовний знак вважається певною інтерпретацією позначуваної ним реалії. На думку В. Гумбольдта, О. О. Потебні, О. Ф. Лосєва, Е. Сепіра, мовний знак, так само як і мова, є певним поглядом на світ, певним способом розуміння останнього. «Різні мови не просто по-різному позначають ту саму реалію, але подають її різне бачення»⁵. Хоча мова Патерика кардинально не відрізняється від сучасної української, однак насправді ми спостерігаємо важливу інтерпретаційну відмінність мовних конструктів щодо емоційної сфери людини, а отже – інакше уявлення людини середньовіччя про власний внутрішній світ. Відтак, на нашу думку, аналіз лексики КПП допоможе розкрити особливий погляд людини Давньої Русі на печаль і плач. У даній розвідці ми спробуємо з'ясувати кілька проблем: наскільки багатою є дана лексика в тексті Патерика (кількісно – за частотою згадок – і якісно – за різноманіттям лексичних одиниць, що позначають смуток і сльози), що свідчитиме про увагу до внутрішнього світу людини чи індиферентність; чи диференціювався нерадісний емоційний стан за ступенями вияву; чи несе кожне слово або фраза ще більше смислове навантаження, окрім того, що позначає конкретну емоцію; яку роль відіграють слова (означення, обставини тощо), котрі супроводжують основні. Зважаючи на те, що питання про смуток і сльози, особливо в контексті їх причин, є важливим богословським питанням, лексичні одиниці можуть давати надзвичайно цінну інформацію (наприклад, із приводу того, чи сльози є даром Божим, чи ні; чи печаль принесена ззовні, чи людина «впадає» в неї із власної волі).

У доцільності такої розвідки переконує приклад філологів, зокрема стаття А. В. Гончаренко, присвячена відображенню уявлень східних слов'ян про мораль у лексиці КПП⁶. Згаданій дослідниці належить і дисертаційна робота, у якій вперше проаналізовано лексику цієї важливої давньоруської пам'ятки за всю близько двохсотлітню історію вивчення останньої⁷. У контексті дослідження лексики емоцій давньоруських пам'яток, важливо згадати працю А. І. Генсьорського, окремі розділи якої стосуються емоційної сфери⁸, і блискучу статтю Т. Л. Вілкул, де проаналізовано контексти вживання слів, що позначають радість⁹.

1. Основні лінгвістичні одиниці КПП, які вказують на поняття печалі та сліз

Ключовим критерієм у процесі пошуку семантичних одиниць, через які виражено сумні емоції в тексті досліджуваної пам'ятки, був корінь слова (жал-/жел-, печ-, скорб-, туг-/туж-; слез-, плач-/плак-, рыд-). Крім цього, ми виявили ще кілька важливих для нас семантичних одиниць. Щоправда, їх, у порівнянні з першими, значно менше. Всі вони (самостійно або у сполученні з іншими словами – як правило, дієсловами) маркують певну емоцію. Тому ми їх назвали основними – на відміну від супровідних, які дають додаткову інформацію про їх (емоції) характер, ступінь вияву, тривалість, постійності/тимчасовості тощо (про це – див. далі).

Для зручності розділимо розгляд даного питання окремо на аналіз слів, що позначають смуток і йому подібні емоційні стани, і тих, які позначають плач.

Перш ніж перейдемо до самої характеристики лексики, слід пригадати застереження Л. Февра. Він пише про небезпеку, пов'язану з бажанням перейти від притаманних нам думок і почуттів до думок і почуттів, які часто віддалені від нас на кілька століть, однак виражаються подібними, або ж однаковими словами, котрі породжують величезну плутанину через свою проблематичну й оманливу рівнозначність¹⁰. І справді, читаючи текст, написаний в іншу епоху, ми не замислюємося над тим, наскільки припустимо під **печалию** розуміти те, що позначає дане слово в сучасній мові. Оскільки нам невідомі праці, у яких би вирішувалася ця складна проблема, поставлена відомим «анналістом», єдиний спосіб врахувати дане зауваження у своєму дослідженні, це – пам'ятати про нього та завжди розглядати контекст вживання кожного слова/поняття в КПП.

Проте найскладнішим все ж є смислове розмежування між кожною з назв емоцій. У словнику церковнослов'янської мови, який використовувався нами під час дослідження, ми не знайшли відповіді на це запитання. Часто одна назва розкривається через іншу. Для нас же надзвичайно важливо було б з'ясувати, чи позначали слова з коренями жал-/жел-, печ-, скорб-, туг-/туж- та слез-, плач-/плак-, рыд- різні ступені суму та плачу відповідно, чи вони вживалися в певних, усталених традицією контекстах, чи справедливі обидва твердження. Щодо контекстів, то спроба виявити їх за Патериком, не увінчалася успіхом. Можливо, причиною цього є те, що ми просто не зуміли знайти фактору, що об'єднує всі випадки вживання слів з тим чи іншим коренем. А можливо, такого загального, усталеного контексту взагалі годі й шукати.

До всього іншого, проблемою є також адекватний переклад назв цих емоцій сучасною українською мовою, адже пояснення значення слова у згаданих словниках наведене російською. Через те маємо справу із переведенням семантичних одиниць із однієї мовної системи в другу, а відтак і в третю, при тому, що навряд чи у процесі укладання словників враховувалися ті тонкі межі між поняттями, які позначають важливі в нашій розвідці слова. Для зручності у своїй роботі ми іноді (а то й часто) будемо вживати ті українські слова, що є співзвучними словам церковнослов'янської мови (скорбота-скорбь тощо).

1.1. Лексика печалі

Доки немає можливості провести розмежування між словами, опираючись на дані словника, приймемо думку, що слова з коренем жал-/жел- позначають найменший ступінь, печ- – більший, скорб- – ще більший і туг- – найбільший. Аналогічна ситуація й зі словами з коренями слез-, плач-/плак-, рыд-. Запропонована щойно послідовність здійснена в порядку зростання ступеню вияву внутрішнього переживання, який кожне з цих слів виражає.

Розділимо виявлені слова на групи. **Першу** складають 17 слів із коренем жал- (жел-). До **другої групи** належать 26 слів із коренем печ-. **Третя група** – це слова із коренем скорб-. Вона включає в себе 26 слів. До **четвертої групи** (туг-/туж) входять 6 слів. **П'яту групу** складають слова і їх сполучення (разом 9), які не мають згадуваних коренів, проте, як нам здається, також відображають відповідний емоційний стан: *ніколиже бь видѣти его дряхла или посуплъшеся сѣтуя и язву въ сердци имѣа раздражю глубину сердечную николи же отчаися въ мнозь уныніи в нечааніе себе въверъгъ, помрачаем врагом недостатка ради.*

Вирази (іменник+дієслово). Зупинімося детальніше на випадках, коли нерадісні емоції, про які йдеться в даній статті, виражаються за допомогою іменника з одним із згадуваних коренів та дієслова (іноді воно відсутнє, але розуміється по змісту). Чи можна це поєднання назвати образним висловом, чи ці словосполучення є сталими чи одиничними? Наскільки вони є загальнопоширеними, а можливо, притаманні лише конкретному автору? Запитання поставлені, але відповісти на них не так і легко. Візьмемося ж нині за вирішення того, що видається нам більш посильним: аналіз цих виразів. Особливо нас цікавитимуть відтінки значень, що вказують на участь волі людини в цьому, а також на силу, характер, тривалість емоційного вияву.

Найпоширенішим формулюванням є *быть въ ...* (7) (власне, кількісно воно переважає, однак зустрічається тільки в тексті Житія прп. Феодосія, а отже, цілком можливо, що належить лише одному автору). Вживається воно зі словами *печаль* та *скорбь* (і окремо з кожним із них, і разом). Даний вираз сам по собі (*быть въ*) означає знаходження в середині чогось. Переносячи цю семантику з явищ матеріального світу на сферу людських переживань, припускаємо, що у сполученні зі словами *печаль* і *скорбь* зазначена фраза вказує на перебування в такому стані конкретного героя Патерика. При чому, як нам здається – на цілковите перебування.

Аналіз контекстів не дозволяє однозначно стверджувати, що наведене формулювання має відтінок тривалості. Так, прп. Антоній, почувши погрозу матері прп. Феодосія накласти на себе руки, якщо не побачить сина, *въ скръби велиць бывъ* [прп. Антоній – Л. П.] *и въшед въ печеру, моляше блаженанаго изыти к ней*³⁰ (тут і далі число внизу біля фрази вказує на відповідну сторінку джерела¹¹). Святий старець не перебував у цьому важкому емоційному стані довго, навпаки, не зволікаючи (саме таке прочитання ми розуміємо з контексту), йде до юного подвижника, аби не сталося цього страшного гріха. Однак, з іншого боку, припускаємо, що навіть у випадку, коли йдеться про стан людини в дуже нетривалій і конкретний момент, для цього моменту стан, виражений словами *бысть въ печали/скорби*, є тривалим, бо доволі емоційно сильний (печаль/скорбота всепоглинаюча). Тобто, реальність історична, і реальність, що існує в тексті – кожна з них має свій час. В останній він підпорядкований ідеї. І, можливо, автор вжив саме таке формулювання (маємо на увазі згаданий щойно випадок), а не *оскорбь*, не-випадково. Оскільки, як нам здається, одне з призначень емоцій, згаданих у тексті – показати ставлення героя до того, що викликало таке переживання, то в даному випадку (йдеться про скорботу прп. Антонія) словосполучення, яке має відтінок цілковитості та тривалості перебування в такому стані, напевно, було покликаним передати глибину переживання угодника Божого за спасіння душі ближньої, яка погрожувала скоїти смертний гріх самогубства. Ще чотири випадки, у яких вжито *бысть въ печали/скорби* теж пов'язані з нещастями чи смертю ближніх – примусовим виведенням із печери прп. Варлаама, відходу з обителі монаха, гнів кня-

зя на прп. Феодосія і наближення кончини прп. Феодосія. Печаль і скорбота в цих випадках є проявом співпереживання, любові тих, хто перебуває в цьому емоційному стані, до тих, через кого вони **бъша въ печали/скорби**. Любов до Господа і ближніх породила також і скорботу юного прп. Феодосія через заборону з боку матері пекти просфори, необхідних для Божественної Літургії¹².

Примітно, що з семи випадків, коли в тексті зустрічається зазначена фраза, лише в одному немає супровідних слів. Припускаємо, що це пояснюється обставиною (сум був пов'язаний із матеріальними речами, хоча вони й мали відношення до ближнього: монах сумує через крадіжку цінностей мирянина, які останній дав йому на збереження¹³). У решти ж шести – зустрічаємо поряд означення, що вказують на силу печалі та/чи скорботи: **великая**^{26,30,55,67,72} (5) і **многая**³⁵ (1). Тобто, тривалість і цілковитість переживання, що їх передає сполучення **бысть въ печали/скръби**, у переважній більшості випадків поглиблюються ще й додатковим означенням **великая** або **многая**.

Близьким до зазначеного є формулювання **бысть скорбь велія въ братіи, и туга и печаль**¹⁹². Якщо прочитувати його буквально, то воно обернене до попереднього: зазначений сумний стан знаходиться в середовищі братії, а не навпаки. Важливо звернути увагу на прийменник, використаний у цьому виразі. На відміну від «серед» (мовою, якою написаний КПП, він звучав би, мабуть, **среди**), котрий, як нам здається, вказував би на те, що в скорботі не вся братія, а дехто з-поміж неї; прийменник **въ** означає, що йдеться про всіх монахів. І ще, як нам здається, це формулювання має такий відтінок значення: скорбота, туга та печаль знаходяться не в душах кожного з монахів, а, оскільки вони викликані турботою, що стосується братії в цілому (не могли обрати ігумена), наче в якомусь середовищі, що охоплює всіх ченців. **Братія** в даному випадку по-особливому прочитується не просто як збірне слово на позначення печерських чорноризців, але як щось єдине, охоплене одним спільним переживанням. Припускаємо, що дане словосполучення (**бысть скорбь/туга/печаль въ...**), яке в тексті КПП зустрічається тільки один раз, може застосовуватися лише у випадках, коли описується емоційний стан певної групи осіб, викликаний спільним для них переживанням; і не може, відповідно, застосовуватися для характеристики емоційного стану однієї людини.

Щодо смислового відтінку цілковитості перебування у цьому стані (подібно до **быть въ**), сказати важко. А ось щодо тривалості, то, вважаємо, що, аналогічно до попереднього виразу, **бысть скорбь** вказує на певну протяжність у часі. Використано й означення **велія**, яке вказує на силу переживання. Але, оскільки дане формулювання (**бысть скорбь**) зустрічається в тексті лише один раз, на цій підставі ми не можемо робити висновків щодо традиційності застосування в такому виразі подібного означення.

При тому, що два розглянуті вище вирази мають семантичні відтінки тривалості (обидва) і цілковитості (перший із них), загалом про них можна говорити як про відносно нейтральні (особливо, якщо розглядати їх без супровідних слів). Так, вони нічого не повідомляють про участь волі людини у тому, що остання знаходиться у такому безрадісному стані. Щоправда, дуже обережно можна припустити, що фраза **быть въ печали** вказує на перебування в такому стані зі своєї волі, а **бысть скорбь ... въ братіи** – на підневільність, на перебування в такому стані з незалежних від їх волі причин. Проте оскільки ці висловлювання характеризують уже сам стан, то, мабуть, всі припущення щодо того, добровільно чи ні герой опинився в ньому, будуть гіпотетичними.

До зазначених виразів прилягає формулювання **скръбь/и туга (бывает) кому-то**^{39,182} (2). На наш погляд, воно, подібно до **бысть скорбь въ**, вказує на їх зовнішнє походження. І контекст дозволяє, на наш погляд, визнавати таке припущення можливим: так, йдеться про скорботу для людини, яка прагне монашества, а її не приймають в обитель **какова скръбь бывает**³⁹, а також про людське життя загалом як таке, що сповнене бід і печалі: **здѣ ти убо скорбь и туга и недугъ въ малѣ**¹⁸².

Наявні в тексті також сполучення іменників, що позначають емоції, та дієслів, котрі (сполу-

чення) несуть більш інформативне смислове навантаження, порівняно з вище наведеними: передають думку автора щодо участі волі героя у тому, що він знаходиться в такому стані.

Так, формулювання *пріати скръбь и печаль (елико скръби и печали/пріаша³⁶⁻³⁷)*, що зустрічається в тексті лише один раз, передає, як нам здається, зовнішнє походження скорботи та печалі, котрі людина приймає (мабуть, особливо якщо зважити на контекст (йдеться про труднощі печерножительства), більш точним був би переклад «отримує і смиренно, без нарікань переносить»).

Подібне (щодо походження) висловлене і фразою *принесе врагъ стуженіе и печаль не малу имгънія ради¹⁶²*, яке чорноризець роздав убогим. Однак в останньому прикладі дуже конкретно сказано, від кого ця печаль, і, відповідно, зрозуміло, що, прийнявши її, людина згрішить. На наш погляд, саме формулювання (*принесе*) означає, що остання може прийняти їх, а може (і повинна) не прийняти. І це підтверджується, як нам здається, текстом: *Искушеніе бо то врагъ ему принесе, он же не рассудивъ собѣ, ни помяну Господа рекшаго: «не пецьтеся...»¹⁶²*.

У формулюванні *въпасть въ печаль (николиже въпаде о томъ въ печаль³⁸, братіа въ велику печаль и плачь въпадоша⁷²)*, як нам здається, закладене значення, що людина зі своєї волі опинилася в такому стані. Воно, на наш погляд, несе на собі також відтінок сили цієї печалі/скорботи: бо впасти можна в те, що має хоч якусь глибину. І, дійсно, печаль, яка виражена цією фразою, досить велика: це – труднощі, які переживали монахи на початковому етапі існування печерської обителі (життєписець відзначає як особливу чесноту святого ігумена, що прп. Феодосій за таких скрутних обставин не впав у печаль)¹⁴, а також скорє преставлення (кончина) прп. Феодосія¹⁵, яке було горем для його братії.

Два словосполученням (схожі між собою), подібно до перших, які ми розглядали, відображають сам стан: *быть одръжимым печалію (печалію въ вся дъни одръжим бых²¹)*, *печаль обдержит душою (тем же печаль и скръбь душою мою обдержаше⁷⁹)*. Вони, якщо зважити на словникові тлумачення дієслів-складових цих виразів, виражають певну підневільність людини в тому, що вона сумує, вимушеність перебування її в такому стані. Тобто в них закладене значення і певного зовнішнього походження, і цілковитості суму. Такою печаллю охоплений прп. Нестор через відсутність написаного Життя прп. Феодосія.

1.2. Лексика сліз

Для початку зупинимося на проблемі багатозначності цих слів, яка фіксується і не фіксується словником.

Оскільки в основі нашого дослідження – пам'ятка духовної (релігійної) культури (агіографічне джерело), слід сказати про існування святоотецького терміну «плач», який не тотожний поняттю «пролиття сліз». «Під плачем святі отці розуміють постійне глибоке сердечне сокрушення через скоєні гріхи і свою гріховність, не звертаючи уваги на чужі гріхи»¹⁶. «Духовний плач не є лише сльозами, він є станом всієї людини»¹⁷. Тобто якщо в тому чи іншому місці КПП ідеться про духовний плач, то цілком можливо, що мається на увазі сердечне каяття, а не плач як вищий ступінь сліз. Ієромонахи Кирило та Мефодій (Зінковські) зазначають, що дар сліз або духовний плач – це особливий духовний стан. Все бере свій початок з покаяння, воно має бути провідним у житті християнина. Не можна і навіть заборонено отцями викликати такий плач штучним способом, «витискати» його з себе. «Той плач, який від Бога, – приходиться з волі Самого ... Бога». Згадані автори пояснюють, що християнин повинен шукати духовні сльози, але шукати смиренно і терпеливо, чекати як дар Господній, що буде посланий Ним тоді, коли Він вважатиме це за потрібне. Буде посланим – у відповідь на смиренні труди молитви та добрих справ. Критерієм істинності духовного плачу до певної міри є чесноти, які повинні супроводжувати його. Універсальним же критерієм, який є серцевиною святоотецької традиції, називають запитування духовного отця¹⁸.

Вказівку на розрізнення в літературі «внутрішніх метафоричних» сліз та «найсправжніших, із води і солі» знаходимо також у праці Ж. Ле Гоффа та Н. Трюона¹⁹. Припускаємо, що йдеться не лише про духовні сльози, але всі взагалі. Власне, цей погляд, як нам здається, можна поширити також на плач і ридання.

Тобто слова із даними трьома коренями можуть, на наш погляд, означати як різні ступені, різний характер пролиття сліз, так і той внутрішній стан, який їх породжує. Конкретне тлумачення кожного з них слід визначати на основі контексту.

Проведемо аналіз по кожній із трьох груп окремо.

До **шостої групи** ми віднесли слова із коренем **слез-** (41). Підгрупу 6А складають 35 випадків вживання слова **слезы** у різних відмінках. Їх, на нашу думку, можна поділити ще на два розряди (а та б). До розряду 6Аа (5) належать ті місця тексту, де слово **слезы** у сполученні з іншими словами (обов'язково – з дієсловом) означає реальне пролиття сліз (чи його початок). Аналіз цих дієслів, на наш погляд, може дуже допомогти нам у розкритті проблеми розуміння сліз людиною епохи Давньої Русі. Так, **прихожаху (ему слезы)**¹⁶⁰, **источникъ слезъ, ему же паче множашеся**¹⁶⁰ вказують на незалежне від волі людини походження і пролиття сліз; тоді як **изліаль**¹⁶⁰, **проливаше**¹⁶⁰, **испуцаховъ**⁸⁰, **испуцаху**⁷³ – на те, яке відбувається по її волі. Припускаємо, що у перших двох випадках відображено розуміння тих сліз як дару, адже йдеться про сльози покаяння або на молитві (власне, таке тлумачення не єдино можливе). Серед інших чотирьох образністю, поетичністю відзначається вираження плачу, який, швидше за все, супроводжував молитву (**проливаше источникъ слезъ**¹⁶⁰, **еже въ молитвъ къ Богу изліаль еси от сердца**¹⁶⁰). Вираження ж того, який виникає у хвилини глибокого суму (прощання з дорогим пастирем; думка, що святий не хоче явити себе мощами), є більш простим: **слезы изъ очію своею испуцаху**⁷³, **слезы от очію испуцаховъ**⁸⁰. І можливо, хоча і в одному, і в іншому випадку йдеться про реальне пролиття сліз, перші два формулювання підкреслюють їх внутрішній бік, те, звідки походять (джерело, серце), а останні роблять акцент на зовнішньому, на тому, через що (очі) їх випускають назовні, на самому моменті пролиття. Під **прихожаху ему слезы**, на нашу думку, слід розуміти початок плачу. В інших двох випадках дане слово у сполученні з дієсловами за змістом є, на наш погляд, розширеним заміником плачу (**слезы от очію испуцаховъ; плачь и слезы изъ очію своею испуцаху**), а в третьому – навіть ридань (повідомлення про них передуює цьому): **проливаше источникъ слезъ, ему же паче множашеся**.

До розряду 6Аб (30) належать ті випадки вживання слова **слезы**, де воно самостійно передає позначуване ним поняття. Серед них є такі, під якими однозначно слід розуміти крапельки солоної вологи (3): **того наполнивъ слезъ многа лъта**¹⁶⁰, **о тьщеть слезъ**¹⁶⁰, **исполнень слезъ**¹⁶¹. Вони стосуються змісту конкретної патерикової розповіді (про прп. Феофіла, який плакав з покаяння, а також через преставлення прп. Марка, збирав свої сльози у **съсуд**), і цим пояснюється відсутність сумнівів у їх трактуванні (як сліз реальних, а не внутрішніх).

У трьох випадках про сльози йдеться як про важливий «засіб» досягнення «цілей» у духовному житті: спершу мовиться про значимість тих монастирів, які **поставлені слезами**¹⁹, серед яких – і Печерський, котрий прп. Антоній **стяжа слезами**¹⁹; а відтак – прп. Феодосій повчає братію словами: **възыщем Бога рыданіемъ и слезами**⁴¹. На наш погляд, тут під сльозами слід розуміти не так реальне пролиття сліз, як ту глибину, силу сердечного покаяння/**сокрушення**, яка їх викликає. Тобто шляхом метонімії значення внутрішнього стану людини було перенесено на його зовнішній прояв.

Цілком можливо, що пряме значення поступається переносному й у наступних двох випадках: **моляшеся Богови прильжно пріатнымъ быти слезамъ его прѣд ним**¹⁶⁰, **да съявий съ слезами...**¹⁶¹. Пов'язані вони з прп. Феофілом, сльози якого точно були реальними (підтвердженням чого є **съсуд, исполнень слезъ**¹⁶¹). Однак у передсмертній молитві подвижника могло йтися не про саме пролиття сліз, а про ті богоугодні почуття, якими воно було породжене. Те ж зауваження може стосуватися і сказаного автором про нього (**да съявий...**¹⁶¹), адже і процес сівби – це метафоричне вираження життя, подвижання.

Решта 22 згадки – це повідомлення про дії **сь слезами**. Майже всі вони (дії) пов'язані з мовленням (молитвою (13, найбільше), проханням, повчанням тощо). Чи сльози тут реальні, чи метафоричні – сказати важко. Є випадки, де контекст дозволяє припустити перший варіант (сказано про сум, про те, що чули плач, про пролиття сліз), в одному місці можна схилитися до думки про внутрішні сльози (**сь слезами помолився в себѣ къ Господу Богу**⁵⁰), а щодо решти – однозначної відповіді поки що немає. Та, власне, це не є так важливо.

Сьому групі становлять слова з коренем **плак-** (**плач-**). Розряд 7Ба включає 4 випадки, де **плачь** вживається без дієслова. Власне, ті сполучення іменника **плачь** із прийменниками, які ми зустрічаємо в цих випадках, можливо, також є сталими. Так, **от ... плача**¹⁵⁹ можна розуміти як «через плач»/«у результаті того, що плакав» втратив зір прп. Феофіл, розкаюючись у своєму гріху; **сь плачем ... (провъждаху**³⁵⁷ **рече**¹¹⁷⁷ **отвъща**¹⁵⁹) – як «плачучи». Так, із плачем рідні проводжають прп. Варлаама в монастир, а Петро і прп. Феофіл говорять **сь плачем** із преподобними отцями (прп. Миколою Святошею і прп. Марком відповідно), які відходять до Господа.

Особливості решти восьми випадків (розряд 7Бб), аналогічні до тих, що належать до розряду 6Аа. Йдеться і про плач з волі людини (**въ велику печаль и плачь въпадоша**⁷², **сътвориша над нимь плачь великъ**⁷⁴ – пов'язані з преставленням прп. Феодосія), і про той, який, можливо, є Богом даний (**приять его плач**¹⁵⁸ покаяння, породжений страхом відійти до Господа неготовим). Сам процес пролиття сліз виражено через **плачь и слезы изъ очію своєю испущаху**⁷³ братія перед кончиною святого ігумена (прп. Феодосія). Фраза **Бысть ... плачь**³⁵ описує загалом всю ситуацію, яка далі по тексту конкретизується (як оплакували сина, чоловіка і господаря рідні прп. Варлаама, проводжаючи його в монастир). Дія, спрямована на те, щоб хтось перестав плакати, висловлена так: **устави от ... плача**¹⁵⁹. Якщо зазначені вище слова, швидше за все, передавали реальний плач, то у фразі **оставиши плачь неутъшим братома своима**^{114,116} **плачь неутъшим** можна розглядати також як «горе», яке, за словами лікаря Петра, принесе скорою кончиною прп. Микола Святоша своїм братам.

Самі по собі слова **плакати**, **плакатися** і **плачь** мають відтінок тривалості та сили плачу (навіть **въсплакати** має в собі так би мовити в зародку ці ознаки).

До **восьмої групи** належать слова з коренем **рид-** (6). Два з них – це форми дієслів **възридати** і **ридати** (підгрупа 8А), 4 – іменник **риданіє** (**риданія**) (підгрупа 8Б). Останні можна поділити ще на два розряди. До 8Ба належать слова, які самостійно позначають прояв душевного стану, а до 8Бб – ті, які роблять це з допомогою дієслів: **на ... риданіє приведоша его**¹⁵⁹ (призвели до його, прп. Феофіла, ридань (ще більших, ніж раніше) чорноризці своїми спробами втішити); **риданіє въспрім**¹⁶⁰ (почав ридати).

1.3. Поєднання кількох назв емоцій як фактор збільшення смислового навантаження

У КПП ми зустріли 22 випадки, коли слова, що нас цікавлять, вживаються поряд. На нашу думку, такий «прийом» (можливо, далеко не завжди він був навмисним) виконує підсилюючу функцію. У словосполученні **риданія слезнаа**⁸⁹ друге слово є означенням першого і підсилює його. Теза про підсилюючу функцію стосується і тих текстових ситуацій, коли однорідними членами речення виступають слова з коренями жел-/жал-, печ-, скорб-, туг-, і особливо, припускаємо, тоді (таких місць близько 10), коли хоча б з одним із них – в тому ж або наступному реченні – згадуються плач чи сльози. Останні є крайнім, явним проявом сердечних переживань, а тому вони, на наш погляд, і в житті, і в тексті виявляють особливі силу й глибину нерадісного стану. Також висловимо міркування, що майже завжди, коли сльози/плач згадуються за сумними емоціями, перші слід розуміти як наслідок других (тільки якщо про них йдеться поряд із молитвою, то, можливо, вони стосуються саме її, хоча й при цьому не заперечується можливість того, що вони є наслідком важких душевних переживань).

Найчастіше (з тих, що позначають сум) разом згадуються слова з коренями печ- і скорб- (5). З них у трьох випадках на першому місці **скорбь**, а у двох – **печаль**, тобто навряд чи можна

говорити про вживання слів у порядку зростання ступеню суму. У трьох зазначених випадках (коли спершу вживається **скорбь**) зустрічаємо і супровідні слова (**великая, веліа, елико**). Чи стосуються вони лише першого слова (**скорби**), адже два з них точно вжиті в однині, чи і всіх наступних (в одному випадку, крім печалі, за скорбію згадується туга) – сказати важко. Один випадок взагалі по-особливому цікавий: **ніколиже впаде о томь въ печаль, ни поскрѣбь о том**³⁸. Як прочитувати наявні в ньому емоційні топоси? Як такі, що позначають/виражають синонімічні поняття, чи як такі, з яких перше – значну силу суму, а друге – малу (тоді вираз в цілому мав би таке прочитання: святий ніколи не впадав у печаль, ні навіть короткий час не сумував)? Якою є правильна відповідь, сказати важко. Однак її отримання дуже важливе для нас, бо якщо вірний перший варіант, то тоді або **поскорбеть** і **власть въ печаль** мають близькі значення (передають подібний емоційний стан), або ж це свідчення того, що не існувало усталеного вживання тих чи інших назв емоцій для конкретних випадків їх прояву (наприклад, що **жаль** стосувався лише суму у зв'язку з нещастям ближнього – це вигаданий, сконструйований приклад, який насправді не відповідає дійсності). Власне, і чотири інші випадки теж, як нам здається, свідчать про це. Що стосується сліз, то якщо порядок такий: **всплачете и възрыдаете**¹⁰⁷, то, очевидно, в тексті йдеться про зростання плачу (це коли приймати думку, що ридання – вищий ступінь, порівняно з плачем).

2. Супровідні слова

Значення семантичних одиниць, про які йшлося вище, поглиблюють слова, що вказують на міру відповідного емоційного стану, характер, а також його часові параметри (постійність, тривалість або те, що він ніколи не мав місця). Їх ми назвали **супровідними**. Це поняття є і умовним, і не зовсім умовним водночас. Умовним воно є для тих випадків, коли те чи інше слово/словосполучення зустрічається у КПП поряд із назвою емоції по одному разу і при цьому зі змісту зрозуміло, що воно стосується конкретної ситуації (наприклад, **Аще убо видяше нища или убога ... желаше си его ради и велми скрѣбляше**⁵⁷). Не зовсім умовним це поняття можна, на наш погляд, вважати тоді, коли частота вживання деяких із цих слів наштовхує на припущення про їх усталеність (наприклад, **въ скрѣби велиць**^{26,30,55,72}). У другому випадку не говоримо про якісь штампи, а про певну традиційність словосполучень, якими описувалися прояви внутрішнього світу людини. Адже, по-перше, не завжди **печаль/скорбь** у тексті зустрічається зі супровідними словами, а по-друге, є певна варіативність у їх означеннях (хоча й виділяються особливо часто вживані). І можливо, автори в кожній конкретній ситуації обирали ті з них, що відповідали дійсності чи уявленню автора про цю дійсність (щоправда, чи є між ними смислова різниця, нам сказати важко).

Виокремлені нами в КПП 68 супровідних слів/словосполучень за інформацією, які вони дають про емоції, ми розподілили між шістьма групами. Найбільш чисельною (34) виявилася та, слова якої характеризують емоції з точки зору міри, ступеню їх вияву. Усталеними нам здаються **згло** (11), **великій (великая, веліа)** (9), **многій (многая)** (5)/**много** (1), **мало** (2). За правилами, прислівники вказують на додаткову ознаку дії, а прикметники – явища, а тому цілком зрозумілим із лінгвістичної точки зору є те, чому **згло**, **много** і **мало** супроводжують емоційні топоси, виражені дієсловами, а **великій** і **многій** – виражені іменниками. Але варто звернути увагу на те, із якими конкретно назвами емоцій вживаються ті чи інші супровідні слова.

Згло найчастіше зустрічається поряд із дієсловами з коренем жал-/жел- (9 разів) і двічі - з коренем скорб- (як характеристика сумних емоцій, що виражені іншими словами, а тим паче сліз/плачу/ридання, воно не зустрічається). Означенням **великій (великая, один раз – веліа)** характеризується і **скорбь** (4), і **печаль** (3), і **плач** (2). **Многій (многая)** вживається поряд із **скорбию** (2), **печалію** (1), **унынїем** (1), **плачем** (1). Близький до нього прислівник **много** зустрічаємо поряд із **си жалю** (1). Протилежний за значенням до попереднього **мало** – із **прослезився** (2). Як нам здається, та й словник підтверджує таку думку, між **великій** та **многій** іс-

нує певна різниця. Складно застосувати словникове тлумачення **многій** («який знаходиться у великій або значній кількості») до емоцій, тим паче, що вони вживаються в однині (наприклад, **въ печали мнозъ**³⁵). Єдине припущення, яке виникає в нас, це те, що **многій** має відтінок тривалості, а **великій** – сили, ступеню вияву. **Велми** здається нам синонімічним по значенню до **зъло**, однак згадується воно лише один раз, зі словом **скръбяше**. Тобто, можна сказати, що не розширює арсеналу слів, із якими поєднувалося **зъло**.

Одиничними є також і наступні супровідні слова. Серед них присутні займенники, які, на наш погляд, говорять про силу печалі та скорботи: **что тако печалуешися**⁷⁵, **какова скръбъ**³⁹. Дуже значний духовний плач виражається фразою **Кто же исповъсть ... рыданія слезнаа?**⁸⁹. Подібним до попереднього є вислів, у якому також йдеться про надзвичайно великі (чи тривалі) скорботу та печаль: **елико скръби и печали/пріаша...Богу единому свѣдуще, а усты челоувъчьскими немощно исповъдати**³⁶⁻³⁷. Два слова виражають ступінь ридання (**большее рыданіе; сугубъ рыданіе**). В одному випадку поряд із згадуваним означенням **великъ**, зустрічаємо порівняння **яко и по мрътвѣм**, яке, як нам здається, свідчить про особливу силу такого плачу. Тісно пов'язаними з конкретним сюжетом є супровідні фрази **изгуби си очи (от многаго плача изгуби си очи)** та **без сна пребысть всю ноць (от печали)**.

Щодо тих слів, які ми класифікували як такі, що виражають **характер** емоції, то їх 10 і лише одне з них стосується ридання (**горьць рыдаючи**), а решта всі – плачу. Три з них, так само, як у випадку з риданнями, походять від слова гіркота (**горкій, горько**) і означають невтішність; три – прямо говорять про невтішність (**плачь неутѣшимый**). Одне – те, що плач, про який йдеться, буде марним (**плакатися ... безъ успѣха**); і два (вони в одній фразі) про надзвичайно болісний плач, що виражається і словом **лють**, і жестами (**біючи въ перси своя**), і порівнянням **яко и по мрътвѣм (плачущися ... лють біючи въ перси своя, яко и по мрътвѣм)**. До речі, складно сказати, до чого відноситься останнє порівняння, чи до биття в груди, чи до плачу. Але оскільки вся ця характеристика стосується плачу, то, мабуть, не буде великою помилкою, якщо схилимося до другого варіанту відповіді.

Тривалість нерадісних емоцій (зазвичай це плач, і по одному разу – сльози, печаль та інше; щодо останніх, до речі, то супровідні слова не прямо з ними пов'язані), як правило, виражається через прислівники (**многа, намнозъ**) та прикметники (котрі вживаються у сполученні з іменниками – **многа льта, многы дни**) із коренем **мног-** (7 із 9). Близьким, а то й взагалі тотожним до **намнозъ** є слово **надолзъ**. Найбільш конкретно йдеться про тривалість у фразі: **без сна пребысть всю ноць от печали**.

Постійність плачу виражається через словосполучення, які до певної міри, як нам здається, можна вважати традиційними (7): **по вся ноци/дни, въ вся дни, на всякъ день, день и ноць не престаа/не преста день и ноць** (в останніх взагалі йдеться про безперестанність); та вирази, що є більш індивідуальними: **Аще убо видяше нища или убога; егда упражняшеса на молитву** (йдеться про постійність тих чи інших проявів внутрішніх переживань за таких умов); виразом **никто же можаше его уставити от ... плача** вказано на безупинність останнього. Супровідні слова, що виражають постійність, стосуються плачу/сліз, печалі, скорботи, жалю, а також дій, що супроводжувалися слізьми. Тричі сказано про те, що герої ніколи не сумували з певних причин, що виражено прислівником **николиже**.

У КПП зустрічаються випадки, коли поряд вживаються кілька супровідних слів, які розділені в нашій класифікації за різними групами. Окремо їх ми розглядати не будемо, однак зауважимо, що від них збільшується смислове навантаження, котре виражене основними словами.

У цьому близькими до супровідних слів є жести, що супроводжують деякі з емоцій. Однак відкладемо вирішення даної проблеми до наступного етапу дослідження в цьому напрямку.

Отже, лексика нерадісних душевних станів та сліз у тексті КПП представлена 177 основними (мають «емоційні» корені) та 68 супровідними (увиразняють, поглиблюють значення основних, дають додаткову інформацію) словами. За коренями ми розділили основні слова на вісім груп (ті, що виражають смуток, входять до п'яти, а ті, що плач – до трьох). Припускаємо, що корінь

слова служить розрізнювальним критерієм не лише з точки зору граматики, але й семантики, тобто **жаль, печаль, скорбь, туга і слезы, плач, рыданіє** (а також спільнокореневі з ними слова) позначали особливості та різні ступені людських переживань і їх проявів. Своє смислове навантаження щодо сили, характеру, тривалості емоційного стану й участі волі людини в цьому, і, відповідно, важливу інформацію про розуміння людиною українського середньовіччя смутку і плачу несуть у собі вирази (сталі/одиночні), де слово/слова з «емоційними» коренями сполучаються з іншими (як правило, дієсловами). Коли в тексті поряд вживаються кілька назв емоцій (22 випадки), підсилюється їх смислове навантаження. Супровідні слова вказують на міру відповідного емоційного стану, характер, а також його часові параметри (постійність, тривалість або те, що він ніколи не мав місця). Така багата лексика печалі та сліз, що її вдалося виявити за текстом КПП, свідчить, як нам здається, про ту увагу, яку приділяли руські люди в епоху середньовіччя душевним переживанням та їх проявам. У виразах та супровідних словах (особливо усталених), на нашу думку, найбільшою мірою відображений погляд давньоруської людини на світ смутку та плачу. Відповідь на питання про те, як він співвідносився з баченням, представленим у перекладних текстах, принесених із Балкан та Візантії, маємо намір відшука-ти вже на наступному етапі нашого дослідження.

¹ Конт Ф. «Кончавше правило, паки начах молитися Христу и Богородице со слезами» (Слезы в русской духовной культуре) // Тепло в русской культуре: сб. статей / [Сост. Г. И. Кабакова, Ф. Конт]. – М., 2005. – С. 113.

² Сивець С. Філософсько-літературна інтерпретація категорії «мовчання» та «тиші» в «Києво-Печерському Патерику» // Літературознавчі студії: збірник наук. праць / [Відп. ред. Г. Ф. Семенюк]. – К., 2013. – Вип. 39. – Ч. 2. – С. 388.

³ Петрушко Л. А. Обставини печалі та плачу в тексті Києво-Печерського Патерика // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2015. – Вип. 98 (7). – С. 194–197.

⁴ Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». – К., 2001. – С. 9.

⁵ Там само. – С. 5–8.

⁶ Ганчарэнка А. У. Адлюстраванне ўяўленняў усходніх славян пра мараль у мове Кіева-Пячэрскага пацэрыка / А. У. Ганчарэнка // Беларуская лінгвістыка. – Мн. : Беларуская навука, 2015. – Вып. 75. – С. 19–26.

⁷ Гончаренко А. В. Лексичний склад Києво-Печерського патерика: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова». – К., 2016. – 20 с.

⁸ Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К., 1961. – 284 с.

⁹ Вилкул Т. «Радовашеся» и «радъ бывъ» (путевые заметки) // Ruthenica. – 2012. – № XI. – С. 66–77.

¹⁰ [Февр Л.] История и психология // Февр Л. Бои за историю / Люсьен Февр. – М., 1991. – С. 102–103.

¹¹ Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. – К., 1991. – 280 с.

¹² Там само. – С. 26.

¹³ Там само. – С. 75.

¹⁴ Там само. – С. 38.

¹⁵ Там само. – С. 72.

¹⁶ Пестов Н. Е. Современная практика православного благочестия // Евфивулос Е., архимандрит. Путь слёз / По творениям святого Симеона Нового Богослова / Архимандрит Епифаний (Евфивулос); [пер. с греч. А. Никифоровой]; Святые отцы о плаче и сокрушении / [Сост. П. Доброцветов]. – М., 2012. – С. 206.

¹⁷ Евфивулос Е., архимандрит. Путь слёз / По творениям святого Симеона Нового Богослова; [пер. с греч. А. Никифоровой]; Святые отцы о плаче и сокрушении / [Сост. П. Доброцветов]. – М., 2012. – С. 9.

¹⁸ Зинковский К., иеромонах. Предисловие // Евфивулос Е., архимандрит. Путь слёз / По творениям

святого Симеона Нового Богослова; [пер. с греч. А. Никифоровой]; Святые отцы о плаче и сокрушении / [Сост. П. Доброцветов]. – М., 2012. – С. 5–10.

¹⁹ Ле Гофф Ж. История тела в средние века [пер. с фр. Е. Лебедевой]. – М., 2008. – С. 73.

В статье проанализирована лексика Киево-Печерского Патерика на предмет отражения в ней взгляда человека украинского средневековья на печаль и плач.

Ключевые слова: Киево-Печерский Патерик, лексика печали и плача, взгляд на печаль и слезы, украинское средневековье, история эмоций.

The article analyzes vocabulary of the Kyiv-Caves Paterikon in order to investigate the Human of the Ukrainian Middle Ages perception of sorrow and weeping.

Keywords: Kyiv-Caves Paterikon, vocabulary of sorrow and weeping, sorrow and weeping perception, Ukrainian Middle Ages, history of emotions.